

Лариса Масенко

“...СЛОВО БРЕХНЕЮ ПІДБИТЕ”

(З приводу книжки О.Бузини)

Російське слово *вурдалак* українською перекладається як *вовкулака*, *вовкун*, *упир*. У своїй книжці Олесь Бузина використав останнє значення слова. Але семантика назви цієї міфологічної істоти ґрунтується також на означенні явища, пов'язаного із здатністю змінювати подобу. *Вовкулака* тлумачиться також як “людина, що обертається у вовка, перевертень, вовкун”¹.

Тлумачний словник фіксує слово *перевертень*, зокрема, в таких значеннях: “зрадник, перекинчик, ренегат, відступник”². Саме національний аспект зради наголошує в тлумаченні цього слова академічний “Російсько-український словник”, що виходив у 20-х роках за редакцією С.Єфремова і А.Кримського і був заборонений як “націоналістичний”. Цей словник до російського слова *отступник* дає, крім українських *відступник*, *відступця*, цілий синонімічний ряд, спеціально виділений ремаркою “від народності” — *перевертень*, *перекинчик*, *перекинець*, *запроданець*, *ренегат*. Слово *перевертень* проілюстровано таким прикладом: “З’являється цілий шар суспільний: перевертні”³.

Саме в такому значенні вжито це слово у Т.Шевченка:

“...А тим часом перевертні
Нехай підрастають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,

Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати”.

(“Розрита могила”)

Паралельний до слова *перевертні* синонім *недолюдки* підкреслює семантику ущербності, неповноцінності, порушення природного людського розвитку, пов’язане з явищем колаборантства.

Властиве народній мові метафоричне перенесення на зрадника свого народу міфологічного інфернального образу, котрий уособлює розрив зв’язку зі “своїм”, людським світом і прилучення до ворожих людині “нечистих” сил, відображає колективне усвідомлення тієї небезпеки, яку становлять перевертні для самозбереження загроженого етносу. Адже майбутнє національної спільноти, яка підпала під владу сильнішого сусіда, залежить од того, чи вдасться їй зберегти міцність зв’язків між “своїми”, максимально солідаризуватись у протистоянні з етносом-завойовником. Народ, неспроможний заблокувати ініційований загарбником процес внутрішнього розпаду, розколу єдиної національної спільноти на ворожі табори, приречений на зникнення з етнічної карти світу.

¹ Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. — К., 1998. — Т.1. — С. 499.

² Новий тлумачний словник української мови. — Т. 3. — С. 244.

³ Російсько-український словник. — К., ДВУ. — Т.3. — 1928. — С. 137. Із сучасних словників це значення фіксує лише “Практичний словник синонімів української мови” С.Караванського (К., 2000. — С. 277), котрий у синонімічному гнізді слова *перевертень* подає ще й лексику *яничар*.

Нинішній національний розкол України, як відомо, виразно виявляється у мові. А зокрема, в поширенні словосполучення *свідомий українець*, що передбачає опозицію до *несвідомий українець*. Подібне слововживання абсолютно неможливе в мові цілісної нації. Дико звучало б означення *свідомий англієць, свідомий француз, свідомий росіянин, свідомий чех* або *свідомий болгарин*.

Зазначимо, що синонімами до прикметника *свідомий* є *притомний, сповна розуму, при повному розумі* тощо⁴.

Із звуженням кола національно свідомої частини соціуму, тобто тієї частини, що лишається при своєму, а не чужому розумові, різко погіршується загальна інтелектуальна й моральна атмосфера в суспільстві. Особливо нестерпною стає вона саме для свідомої, притомної частини народу. Свого часу Роман Андріяшик до повісті “Люди зі страху” взяв за епіграф такі слова з твору “Останнє попередження Польщі” польського письменника Гуго Коллонтая: “Немає нічого жахливішого, ніж становище нації, яка розуміє, що вона гине і втрачає свої сили. Цілісна нація, що підпала під ярмо деспота, зберігає надію, що коли-небудь їй удасться визволитися завдяки збігові обставин і власній просвіті. Але яким чином розділена нація, нація, що втратила своє існування, зможе знову отримати волю? Втративши свою цілісність, вона втрачає свої сили і стає цілком байдужою до своєї первісної батьківщини; вона втрачає радісне відчуття загального блага, стає іншим народом, приймає інші обряди”⁵.

Найчутливіше реагує на трагедію колективного знесилення, втрати самоусвідомлення, а відтак і волі до визволення, національний геній. Літературознавці відзначали, що ключовою в поезії Шевченка є символіка сну, приспаності, непритомності, співвіднесена з образним вираженням стану одуреності й окраденості України⁶.

“Та не однаково мені, Як Україну злії люде Присплять, лукаві, і в огні Її, окраденую, збудять...” Загально окреслений в цих словах образ лукавих злих людей, що загрожують Україні, безперечно, включає не тільки зайшлих чужинців, що претендують на роль господарів в українській землі, а й перевертнів — тих “своїх”, котрі, за образним висловом Ліни Костенко, “чужіші чужини”.

Радянський режим, пристосовавши до своїх потреб форму Російської імперії й змінивши соціальну структуру суспільства, запровадив іншу тактику асиміляції неросійських народів. Замість колишньої практики адміністративних заборон було застосовано значно підступнішу методику, яка приховувала процеси посиленої русифікації за позірним офіційним визнанням рівноправності національних мов із російською.

У певному сенсі радянська тактика асиміляції виявилась ефективнішою, ніж царська, а відтак національний розкол населення України на “свідоме” й “несвідоме” українство не тільки зберегла, а й поглибила. Посилила вона й позиції соціо-психологічного типу перевертня, що в процесі пристосування до нових політичних умов зазнав певної модифікації, досконало засвоївши, зокрема, радянську практику маніпуляції масовою свідомістю.

Багатий матеріал для аналізу деформацій, що відбуваються в психологічній структурі особистості під впливом “перевернутої” національної свідомості, дають, зокрема, антишевченківські виступи скандально відомого українського публіциста Олеса Бузини. Зібрані в книжці “Вурдалак Тарас Шевченко” (К., 2000) ці тексти демонструють не тільки повне відчуження її автора від рідної культури і відповідне

⁴ Караванський С. Цит. праця. — С. 369.

⁵ Цит. за: Андріяшик Роман. Люди зі страху. — К., 1966. — С. 302–303.

⁶ Див.: Забужко Оксана. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. — К., 1997. — С. 124.

сприйняття культури імперської як “своїї”, а й близьке до патології посилення агресивності у ставленні до зрадженої національної спільноти.

Проблема тотожності так званої “совєтської” ідентичності, сформованої в попередню добу, ідентичності російській варта спеціальних соціо- й психологічних досліджень. У всякому разі феномен “українця” Олесь Бузина виразно виявляє формування ідентичності російської в її радикальному, агресивно-шовіністичному прояві.

Уже перші сторінки книжки засвідчують тверде переконання автора у “вищості” російської культури й правомірності її панування на українській землі. В уявному “дворянському гнізді” деє в Україні минулого століття він збирає “вершки” російського літературного бомонду — Лермонтова, Пушкіна, Гоголя, Толстого, Достоевського. “Різночинця” ж Шевченка Бузина виставляє геть, супроводжуючи процедуру вигнання мальовничими деталями, котрі мають підкреслити риси “низького” плебейського походження поета.

А далі на ста двадцяти сторінках автор намагається вигнати Шевченка з літератури, щоправда, незрозуміло якої — української чи російської, бо лишається проблематичним, чи визнає він існування окремої “малоросійської словесності” взагалі.

Твори поета він “знищує” одним махом, використовуючи спрощений до примітиву прийом буквалістського переказу. Абсурдність застосування його саме до великих літературних творів блискуче показав Л.Виготський у “Психології мистецтва”. Лише повість Шевченка “Прогулка с удовольствием и не без морали” схвалює О.Бузина — за те, що її написано російською мовою і російські війська тут названо “нашими” військами.

Якщо йти за О.Бузиною, то й пам’ятник поета в Шевченківському сквері бажано знести, а на його місці відновити пам’ятник імператорові Ніколаю I, відповідно повернувши й скверові назву Ніколаєвського. Пам’ять імператора потребує пошани, бо саме він, “забоясь о благе народа”, як пише Бузина, заснував Київський університет.

Не може автор пробачити Шевченкові й образи царської родини. “Живи он [Шевченко. — Л.М.] в современной Англии, — пише Бузина, — его обязательно привлекут бы к суду за оскорбление королевы — ибо на цивилизованного человека он не тянет даже по современным меркам”.

Щоправда, не всі українські письменники такі дикуни, вважає поборювач Шевченкового авторитету. Є серед них і “цивілізовані”. Наприклад, подобається Бузині І.Котляревський, бо був приятелем усіх малоросійських генерал-губернаторів, “орден св. Анны получил за склонение “татар буджакских быть приверженными к России...” Бриллиантовый перстень получил из рук Александра I. Великий князь Николай Павлович (будущий Николай I), проезжая через Полтаву, пожелал получить для себя два экземпляра “Энеиды”.

Цікаво зауважити, як у цьому уривкові змінюється брутальний у присвячених Шевченкові пасажах стиль викладу і автор переходить на етикетні формули царського двору: “получил из рук” (*самого!*), “пожелал получить” (аж ніяк не “попросив”, бо ж — *сам!*). Так і вчувається благоговійний трепет, що охоплює вірнопіддану особу від самої згадки про найвищу персону, а при реальному наближенні до “верховного” тіла навіть стимулює певні фізіологічні процеси в організмі, що знов-таки вкрай “нецивілізовано” зауважив український поет:

Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло *самих*: може вдарять

Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.

Власне, книжка Бузини намагається реанімувати те, що давно вмерло, а саме: погляд на Шевченка російської критики початку XIX ст., з яким поет полемізує у вступі до “Гайдамаків”, лаконічно характеризуючи російську салонну культуру через перелік кількох її атрибутів:

Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори...⁷

І формулює своє художнє кредо, якому лишився вірним усе життя. Шевченкове слово ніколи не служитиме панському салону; бо поет плоть од плоті свого народу, і його дар належить “громаді у сіряках”. Шевченко відмовляється від грошей і слави, за які треба заплатити зрадою громади. Його народ упосліджений, упослідженим буде й він.

В уявному діалозі з опонентами, носіями панської культури, Шевченко спершу одягає маску самоприниження, нібито погоджуючись з їхніми зверхніми оцінками його вибору мови, приналежної “низькій”, “неписьменній”, “нерозумній” верстві (“Ви розумні люди — А я дурень”).

А проте це іронічна гра. Поет знає, що володіє незвичайним даром слова і свідомий того, що його мова, народжена цією землею, вбирає весь її обшир і в просторових, і в часових вимірах. Від єднання з нею його голос набуває магичної сили, здатної оживити пейзаж і відкрити запечатані схови історичної пам’яті землі:

Заспіваю — море грає,	Заспіваю — розвернулась
Вітер повіває,	Висока могила,
Степ чорніє, і могила	Аж до моря запорожці
З вітром розмовляє.	Степ широкий вкрили.

Шевченко — правдивий володар цієї землі, бо органічно пов’язаний із нею, з ментальним і емоційним досвідом рідного народу. “І над панами я пан”, — завершує поет дискусію з опонентами.

Характерно, що в наступній картині, яку викликає етнічна пам’ять в уяві поета, український народ постає соціально повним — його очолює “своя” верхівка. Це виразно доводить, що Шевченків антагонізм до “панів” живить не тільки і не стільки усвідомлення класового гніту, а передусім відчуття національної нерівноправності.

А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани — всі в золоті,
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують...

⁷ Саме цього трафарету дотримується Бузина у згадуваному описі дворянського салону, що відкриває його книжку, пор.: “Вечер. Сверкающие полукруглые окна бального зала. Сияющий медовым блеском паркет. Черные фраки. Блестящие конногвардейские мундиры. Ордена. Бриллианты. Женские плечи. Приглушенный смех”.

Щоправда, в пізніших творах поета зустрічаємо й інші оцінки “ясновельможних гетьманів”, але завважмо, що адресовані їм знамениті інвективи “Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття” мотивовано аж ніяк не належністю їх до “панства”, а якраз нездатністю своє панування зберегти, втримати владу.

Отже, панство в Шевченковій творчості антагоністично протиставлене простолюдові передусім тому, що становить верству імперської нації. Воно не утворює разом із нижчими прошарками української людності цілісної повної нації, а випадає з неї. При цьому ті етнічні українці, яких чужа верхівка приймає до свого середовища, мають засвідчити відступництво від свого народу, зрадити його інтереси.

Докладний історіософський і соціокультурний аналіз опозиції “панів” і “людей” у творчості Шевченка дав В.Шевчук. Він зазначав, що до “панів” поет відносить російського царя з його державним апаратом, урядовцями, військовими, а також колаборантів з українства. “Тема “панів”, — підсумовує дослідження В.Шевчук, — переростає значною мірою, як це було в ранньому “Сні”, в антимонархічну, отже, “пани” — це антилюдська держава, закроєна на військовий лад із царем, царськими поплічниками, армією, апаратом і ренегатами-прислужниками”⁸.

Зрозуміло, що світоглядна концепція Т.Шевченка, в основу якої закладено ідею природного права людини й нації на свободу, заперечує фундаментальні засади російського самодержавства. Тому й для сучасних прихильників ідеї відновлення Московської держави як “третього Риму” постать Шевченка особливо ненависна. У ненависті до поета сучасний монархіст перевищує навіть самодержців, дивуючись з “м’якості” його покарання “усього” десятьма роками заслання, умови якого видаються Бузині майже курортними. Шевченко на засланні, пише він, “всього лишь десять лет подряд пропьянствовал с господами офицерами, изучая в упор их симпатичные усатые морды, повалялся на солнышке под караулом распитых бутылок да попасся за столом у добряка коменданта”.

Водночас Бузина ще й видає себе за гуманіста, котрий “розвінчує” поета нібито за пропаганду ненависті й насильства. Треба сказати, що саме в цьому підступному звинуваченні й полягає, попри всю абсурдність книжки Бузини, певна небезпека. І цієї небезпеки не варто недооцінювати. На незрілий розум, що формується за сучасних умов панування російської масової культури на теренах України, публіцистика Бузини може справити певний вплив, оскільки для своїх маніпуляцій журналіст уміло використовує той догматичний образ Шевченка, який прищеплений кільком поколінням читачів. Як відомо, тлумачення Шевченкової творчості в радянський час пристосовувалося до потреб пропаганди марксистсько-ленінської ідеології. З Шевченкової поезії було вихолощено майже всю її проблематику, передусім же національно-визвольну, й абсолютизовано аспекти класової боротьби. В цій інтерпретаційній схемі Шевченків антагонізм до панства пояснювався виключно причинами класового антагонізму, ненависті бідних прошарків суспільства до багатих.

Отак препарована, відповідно до агітаційних потреб наукового комунізму, Шевченкова поезія була позбавлена своїх могутніх національно-визвольних інтенцій і (як і сама марксистсько-ленінська ідеологія) заходила в суперечність з ідеалами європейського гуманізму, оскільки зводила майбутній безкон-

⁸ Див.: *Шевчук Валерій*. Пани і люди (Ідея двоїпостасності людського суспільства в поезії Тараса Шевченка) // Українська мова та література. – 2000. – Ч. 23. Черв. Вкладка. – С. 23.

фліктний світ на фундаменті внутрішньонаціональної конфронтації й ненависті.

Саме догматична радянська інтерпретація Шевченка й прислужилася таким “коментаторам”, як Бузина. Фактично все його “дослідження” побудоване на “розвінчанні” канонічного образу “борця з експлуататорами”. Для дискредитації поета лишається ще домалювати портрет похмурого похнюпленого діда – привнести вираз ірраціональної ненависті, заздрісності й садистичної схильності до кривавих сцен.

Спираючись на радянські стереотипи тлумачення творчості Шевченка, Бузина нагромаджує ще одну брехню. Всупереч правді, він твердить, що культ Шевченка був уведений саме тоталітарним режимом, настирливо пов’язуючи ім’я поета з такими одіозними постатями режиму, як Сталін і Берія.

Не меншим блюзнірством є намагання видати Бузинові маніпуляції за прояв вільнодумства вольтерівського стибу, як це робить другий Олесь – Білодід (щоправда, цього разу підписався як “Александр”) у післяслові до книжки. Український (!) мовознавець, підписаний усіма титулами – “доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України”, перелік яких має переконати читача у вагомості Білодідового хвалебного слова, зазначає: “... книга Олеся Бузини вписується в літературну традицію, заложену ще Вольтером в знаменитой “Орлеанской девственнице”, высмеивавшей официальный французский миф о Жанне д’Арк”.

Лукавить і другий Олесь – популяризатор першого. Бо якщо шукати паралелі у французькій історії, котру так любить Білодід, то стиль Бузинової книжки про Шевченка виявиться значно ближчим до іншого критичного дискурсу – не вольтерівського. Культ Жанни д’Арк критикував не тільки Вольтер, його критикували й англійці.

На стовпі, до якого англійці прив’язали Жанну д’Арк для страти, вони написали: “Жанна, яка називала себе Дівою, брехлива, небезпечна обманщиця народу, чаклунка, блюзнірка, зарозуміла безвірниця, пихата ідолопоклонниця, жорстока, безпутна спільниця диявола, відступниця, схизматичка, єретичка”⁹.

Звернімо увагу: набір лайок, якими наш “вольтер’янець” нагороджує Шевченка, напрочуд подібний до наведеного, чим підтверджується універсальний характер певних групових психологічних реакцій. Типологічна подібність пейоративної лексики книжки Бузини до лайки середньовічних англійців зумовлена спільністю реакції на конфліктну ситуацію одного типу свідомості – свідомості колонізатора, збуреної тим, що в завойованій країні, де він звик комфортно панувати, раптом з’являється якийсь (чи якась) нахаба з місцевих туземців і відверто, вголос заявляє про їхні права на самостійне господарювання в, здавалось би, навіки упокореній країні.

З цього погляду, Шевченко, справді – “єретик”, “пихатий ідолопоклонник”, “чаклун”, “жорстокий і безпутний спільник диявола”, одне слово – “вурдалак”.

І хай нікого не вводить в оману українське наймення автора на обкладинці книжки. Воно – тільки знак колаборанта на фальшивому образі, створеному за власною подобою. Подобою перевертня, що в перекладі на російську означає – вурдалак.

⁹ Кошелівець Іван. Жанна д’Арк. – К., 1997. – С. 266.